

Λουκιανός Ι. Χασιώτης

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ, 1915-1918.

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η ιστορία του Μακεδονικού Μετώπου* είναι η ιστορία των πολιτικοστρατιωτικών αναμετρήσεων που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (και συγκεκριμένα στα χρόνια 1915-1918) στο χώρο της Μακεδονίας, κυρίως του ελληνικού της τμήματος και λιγότερο του —τότε— σερβικού και του βουλγαρικού. Η ιστορία αυτή αρχίζει ουσιαστικά με την αποβίβαση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1915 και τελειώνει με την κατάρρευση του μετώπου, το Σεπτέμβριο του 1918, τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας και στη συνέχεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αυστροουγγαρίας.

Βασικό χαρακτηριστικό των γεγονότων του Μακεδονικού Μετώπου ήταν η συμμετοχή πολλών στρατευμάτων από διάφορες χώρες και αποικίες. Η αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων από τις επιμέρους μεγάλες και μικρές χώρες υπογράμμιζε συχνά και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της καθεμιάς για το χώρο της Βαλκανικής και ιδιαίτερα της Μακεδονίας. Από την πλευρά της Επτεπτε πήραν μέρος βρετανικά, γαλλικά, ρωσικά, ιταλικά, σερβικά και (ανεπίσημα από το 1916 και επίσημα από το 1917) ελληνικά στρατεύματα, ενώ από την πλευρά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών πολέμησαν κατά κύριο λόγο βουλγαρικές και λιγότερο γερμανικές, αυстро-ουγγρικές και ελάχιστες τουρκικές δυνάμεις. Παράλληλα πάντως με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, με αφορμή το Μέτωπο, διεξαγόταν και ένας έντονος παρασκηνιακός διπλωματικός αγώνας ανάμεσα στα δύο διαφορετικά στρατόπεδα, με κύριο στόχο τον προσεταιρισμό των αμφιταλαντευόμενων τοπικών κυβερνήσεων στην πολεμική αναμέτρηση, αλλά και την εξασφάλιση ερεισμάτων στη μεταπολεμική Μακεδονία.

Την ιστορία όμως του Μακεδονικού Μετώπου συνθέτουν, εκτός από τις πολεμικές συγκρούσεις και τους διπλωματικούς ανταγωνισμούς της παραπάνω περιόδου, και η κοινωνία της στρατοκρατούμενης εκείνο τον καιρό Μακεδονίας, οι τοπικές οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις, η καθημερινή ζωή του ντόπιου πληθυσμού, αλλά και των ξένων στρατιωτών. Για τρία χρό-

* Το ζήτημα του Μετώπου προσπάθη να προσεγγίσω και μέσα στο πλέγμα των ελληνοσερβικών σχέσεων της εποχής στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή μου (Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1920), που γίνεται με την επίβλεψη και καθοδήγηση του καθηγ. κ. Β. Κόντη.

για ολόκληρη σχεδόν η ευρύτερη αυτή περιοχή έζησε μάχες, ποικίλες εθνικές, ενδοσυμμαχικές και πολιτικές αναμετρήσεις, διωγμούς και αναγκαστικές μεταναστεύσεις αμάχων, φυσικές καταστροφές (όπως η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του '17), αλλά και τη δημιουργική επαφή και επικοινωνία ανθρώπων διαφορετικών εθνικοτήτων. Η περίοδος του Μακεδονικού Μετώπου ήταν ουσιαστικά η τελευταία περίοδος μιας πολυεθνικής Μακεδονίας, και γι' αυτό η μελέτη της είναι, για έναν επιπλέον λόγο, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Η μέχρι τώρα μελέτη της ιστορίας του Μακεδονικού Μετώπου συνίσταται σε ένα περιορισμένο —σε σχέση με το ενδιαφέρον που κρύβει το θέμα— αριθμό εργασιών, των οποίων μια πρώτη προσέγγιση θα επιχειρήσω παρακάτω.

Η ιστοριογραφική αυτή προσέγγιση αφορά τα έργα που αναφέρονται στα πολιτικά, στρατιωτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά γεγονότα που συνδέονται με το Μακεδονικό Μέτωπο. Συνεπώς, εξαιρούνται έργα που ασχολούνται γενικότερα με την εποχή, εκτός αν σε αυτά υπάρχει εκτενής αναφορά στο ζήτημα του Μετώπου. Δεν περιλαμβάνονται ακόμα μελέτες που ασχολούνται με το πρόβλημα του «Εθνικού Διχασμού», πλην όσων σχολιάζουν γεγονότα που το συνδέουν με το Μακεδονικό Μέτωπο. Από την άλλη πλευρά, καταγράφονται εργασίες που δεν αφορούν απαραίτητα το καθαρά πολιτικό και στρατιωτικό γεγονός του Μετώπου, αλλά και την κοινωνία του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας της εποχής, καθώς επίσης και την καθημερινή ζωή των στρατιωτών που βρέθηκαν εκεί. Οι παραπάνω περιορισμοί θεωρήθηκαν αναγκαίοι για την εστίαση στο συγκεκριμένο θέμα και για την αποφυγή της παρουσίασης μιας ογκώδους βιβλιογραφίας που, τελικά, κάθε άλλο παρά διαφωτιστική θα ήταν. Πρέπει, πάντως, να σημειώσουμε εξαρχής ότι η παρούσα παρουσίαση δεν έχει φιλοδοξίες πληρότητας, αλλά αντιπροσωπευτικότητας. Είναι λοιπόν φυσικό να παραλείπονται αρκετά έργα. Οι σχετικοί τίτλοι προέρχονται κυρίως από τη Γαλλία, την Αγγλία και την Ελλάδα. Το υλικό από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γερμανία, η Ιταλία ή η Ρωσία —το οποίο άλλωστε δεν είναι τόσο μεγάλο— δεν εξετάζεται σε βάθος εδώ. Μικρή έκταση, σε σχέση με την πραγματική ιστοριογραφική παραγωγή, δίνεται και στις βουλγαρικές και γιουγκοσλαβικές εργασίες, λόγω τεχνικών δυσκολιών.

Αν επιχειρούσαμε να ταξινομήσουμε τη βιβλιογραφία για το Μακεδονικό Μέτωπο με βάση τον τόπο και το χρόνο της έκδοσης των καταγραμμένων εργασιών, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε κάποιες, έστω και έμμεσα προβεβλημένες, ιστοριογραφικές, επιστημολογικές, ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις

κατά χώρα και κατά περίοδο. Πάντως, θα πρέπει να τονισθεί από την αρχή ότι η ταξινόμηση των εργασιών ανάλογα με τον τόπο της έκδοσής τους δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά στην εθνική προέλευση των συγγραφέων τους. Στην Ελλάδα π.χ. συναντάμε και αρκετές γαλλόφωνες ή αγγλόφωνες εργασίες (πέρα από τις δεκάδες περιοδικές εκδόσεις), που προέρχονταν από Βρετανούς, Γάλλους, αλλά και Έλληνες υπηκόους¹. Αντίστοιχα, περίπλοκη είναι και η κατηγοριοποίηση κατά είδος, αφού πολλά έργα είναι μεν προσωπικές αναμνήσεις, αλλά, ταυτόχρονα, αποτελούν και δείγματα στρατιωτικής ιστοριογραφίας ή και πολιτικής προπαγάνδας. Εξίσου τεχνητός φαίνεται σε αρκετές περιπτώσεις ο διαχωρισμός των νεότερων εργασιών πολιτικής ή στρατιωτικής ιστορίας. Στο τελευταίο πάντως είδος παρουσιάζονται τα έργα που ασχολούνται με τα καθαυτό στρατιωτικά γεγονότα, τις εξελίξεις των μαχών και τα αποτελέσματά τους. Η συγκεκριμένη ταξινόμηση της βιβλιογραφίας θέλει να καταδείξει τη σημασία που έχουν τα γεγονότα του Μακεδονικού Μετώπου για τις διάφορες χώρες που εμπλέχθηκαν σ' αυτό και τον τρόπο με τον οποίο καταγράφηκαν ή ερμηνεύτηκαν τα ίδια γεγονότα στις διάφορες χρονικές περιόδους από την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ως σήμερα.

Στο χώρο των εκδόσεων, που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου ή στα αμέσως επόμενα χρόνια και ως την οριστική αποχώρηση των δυνάμεων της Entente από την ευρύτερη βαλκανική περιοχή, προηγούνται σε αριθμό οι γαλλικές και βρετανικές εκδόσεις. Οι εκδόσεις που έγιναν στην Ελλάδα είναι σημαντικά λιγότερες και, μάλιστα, αρκετές από αυτές είναι, όπως είπαμε, Ευρωπαίων συγγραφέων (Άγγλων ή Γάλλων συνήθως) ή υπό την ευθύνη ευρωπαϊκών φορέων (π.χ. οι εκδόσεις της Στρατιάς της Ανατολής, οι ξενόγλωσσες εφημερίδες των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη κλπ.). Στις σύγχρονες επίσης πηγές συναντούμε βιβλία που εκδόθηκαν στα 1915-1922, γραμμένα από πρόσωπα που συνήθως έχουν γνωρίσει από κοντά το Μέτωπο ως συμμετοχοί ή απλοί παρατηρητές², και φυλλάδια που απο-

1. Π.χ. βλ. J. Pleyber, *Le problème de l'habitation à Salonique et à la campagne*, Θεσσαλονίκη 1934, L. Abastado, *L'Orient qui meurt. Salonique, ce qu'elle est*, Θεσσαλονίκη 1918, του ίδιου, *La perle de l'Égée. Salonique ce qu'elle fut*, Θεσσαλονίκη 1918, του ίδιου, *Salonique pendant la guerre mondiale*, Θεσσαλονίκη 1918.

2. Ενδεικτικοί γι' αυτές τις εκδόσεις στη Γαλλία είναι οι παρακάτω τίτλοι: Ripert d'Alauzier, *Un drame historique: La résurrection de l'armée*, Payot, Παρίσι 1923, L. Bertrand, *Les pays méditerranéens et la guerre*, Renaissance du Livre, Παρίσι 1918, Canudo (capitaine), *Combats d'Orient-Dardanelles-Salonique, 1914-1916*, Hachette, Παρίσι 1917, G. Domergue, *La Guerre en Orient, aux Dardanelles et dans les Balkans*, Perrin et Cie, Παρίσι 1916, G. Gouin, *L'Armée d'Orient*, Detaille, Μασσαλία 1920, Pierre Maridort, *En Macédoine, 1915-1917*, Librairie Fischbacher, Παρίσι 1918, P. Risal, *La ville convoitée*, Perrin, Παρίσι 1917, Thoreau-Bayle, *Salonique*,

τελούν είτε προσωπικά έργα³ είτε συλλογικές εκδόσεις από διάφορους φορείς, επίσημους και μη. Εδώ ξεχωρίζουν οι εκδόσεις της γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής⁴.

Σημαντική, τόσο ως προς τον αριθμό όσο και ως προς το ρόλο τους, είναι και η παρουσία πολλών ιατρικών εργασιών. Οι συγγραφείς και συντάκτες τους είναι στρατιωτικοί γιατροί που περιγράφουν τις ποικίλες ασθένειες που αντιμετώπισαν στη Μακεδονία (οι οποίες αποτέλεσαν και τον βασικό αντίπαλο των στρατιωτών της Entente), τις μεθόδους πρόληψης και θεραπείας και τα αποτελέσματά τους. Αξιοσημείωτη είναι π.χ. η συμβολή των δημοσιεύσεων του Niclot («La paludism en Grèce, en Macédoine et à l'Armée d'Orient», *Archives des Médecine et de Pharmacie Militaires*, τόμ. 66, Δεκέμβριος 1916, σ. 753-774, «Le dysenterie en 1915 et 1916 à l'Armée d'Orient. Discussion statistique», *αυτόθι*, τόμ. 72, αριθ. 10-11-12, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1919, σ. 66-76). Ανάλογες εκδόσεις έγιναν και στην Αγγλία, στην Ελλάδα και αλλού⁵.

Αντίστοιχα, περισσότερες είναι οι ξένες εκδόσεις προπαγανδιστικού χαρακτήρα. Οι εκδόσεις αυτές είχαν ως βασικούς στόχους: α) τη δικαιολόγηση της στάσης της Entente στο βαλκανικό μέτωπο (πρβλ. Ανώνυμος, «The Sentiments of Sofia», ανατ. από *The Balkan Review*, Λονδίνο, Μάρτιος 1919.

Monastir, Athènes, Chiron 1922. Αντίστοιχα για την Αγγλία πρβλ.: G. F. Abbot, *Greece and the Allies, 1914-1922*, Λονδίνο 1922, W. Budden, *Leaves from a Salonika Diary*, δακτυλ. στο Imperial War Museum, Λονδίνο 1920, Price Crawford, *The Intervention of Bulgaria and the Central Macedonian Question*, Λονδίνο 1915, Richard Davis Harding, *With the French in France and Salonika*, εκδ. Duckworth & Co, Λονδίνο 1916, V. J. Seligman, *The Salonika Side-Show*, George Allen & Unwin Ltd, Λονδίνο 1919. Οι αντίστοιχες εργασίες στην Ελλάδα είναι πιο περιορισμένες. Ενδεικτικά, βλ. Π. Δ. Πλατίνκας, *La Grèce pendant la guerre*, 1918.

3. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα παρακάτω έργα: Emil Bujac, «L'offensive de Septembre 1918 sur le front de Macédoine», ανάτυπο από τη *Revue des Balkans*, 10 Δεκεμβρίου 1919, Canudo (capitaine), *Combats d'Orient: Dardanelles-Salonique, 1914-1916*, Hachette, Παρίσι 1917, Ignotus, «A Meeting Place of Five Nations», *Balkan Review*, 3/2 (Λονδίνο, Μάρτιος 1920), Ch. H. Woods, «Communications in the Balkans», *The Geographical Journal*, Απρίλιος 1916, Χρ. Σ. Χονιροϊζιος, «Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα», *Εσπερία*, Λονδίνο 1919.

4. Βλ. Armée d'Orient: *Cahiers d'Orient*, 1915-1918, και *Bulletin commercial de Macédoine*, rédigé par l'intendant Bonnier, secteur 501, Θεσσαλονίκη 1916-1919.

5. Βλ. W. G. Willoughby - L. Cassidy, *Anti-Malaria Work in Macedonia among British Troops*, Λονδίνο 1918, G. Paisseau, «L'avenir de la Macédoine et le paludisme», ανατ. από το φυλλάδιο *Revue Franco-Macédonienne*, Θεσσαλονίκη 1917, Ferriere-Werner-Redard, *Rapport de MM. les docteurs Ferriere, Werner, Redard sur leur mission à Salonique de septembre à novembre 1918*, Γενεύη 1918. Παράδειγμα σύγχρονης με τα γεγονότα ιατρικής εργασίας από τη σερβική βιβλιογραφία αποτελεί η εργασία του Kosta Todorović, «Ο malaricno predohrani na Solunskom Frontu» (Σχετικά με τα προληπτικά μέτρα εναντίον της ελονοσίας στο Μέτωπο της Θεσσαλονίκης), *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 1 (1920), σ. 120-131.

Επίσης, για τη δικαιολόγηση της ανοιχτής στρατιωτικής επέμβασης των συμμάχων εναντίον της ουδέτερης ελληνικής κυβέρνησης, πρβλ. J. W. Headlam-Morley, *Belgium and Greece*, G. H. Doran, Νέα Υόρκη 1917), β) την υποστήριξη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο (εδώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα ελληνικά έργα, αφού είναι αντιπροσωπευτικά της πολιτικής επιχειρηματολογίας την εποχή του «Εθνικού Διχασμού», όπως π.χ. του Στυλιανού Πρωτονοτάριου, *Η Μακεδονική τραγωδία*, Θεσσαλονίκη 1916, και του Ανώνυμου, *Εχθρός μας είναι και η Γερμανία: γερμανικά κείμενα*, εκδ. Πατριωτική Ένωσις, Αθήνα 1918), γ) την εξύμνηση του ρόλου του ελληνικού στρατού στις μάχες του Μακεδονικού Μετώπου (πρβλ. Colonel M., «L'Armée hellénique en Macédoine», ανατύπ. από τη *Revue de Paris*, 15.12.1918, σσ. 15), αλλά και δ) την υποστήριξη σερβικών ή ακόμα και βουλγαρικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία, όταν αυτές συμβάδιζαν με τα συμμαχικά συμφέροντα⁶. Όσον αφορά τις αντισυμμαχικές ή αντιβενιζελικές εκδόσεις, το υλικό φαίνεται να είναι περιορισμένο⁷.

Στα βιβλία που περιέχουν αναμνήσεις των συμμετεχόντων στο Μακεδονικό Μέτωπο βλέπουμε επίσης μεγαλύτερη παραγωγή από την πλευρά της Γαλλίας⁸ και της Αγγλίας, αλλά και της Γερμανίας⁹. Οι εκδόσεις που έγιναν

6. Για τις κινήσεις αυτές πρβλ. Κ. Ζαχοπούλου-Αποστολίδη, *Γαλλική πολιτική και ξένες προπαγάνδες στη Μακεδονία (1914-1918)*, διπλ. εργασία, Θεσσαλονίκη 1990.

7. Δείγμα της αντιβενιζελικής άποψης στα χρόνια του Μακεδονικού Μετώπου αποτελούν τα έργα των Κ. Κλεομένη, *Η κατάληψις της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1916, και Αγαθαγγέλου, Μητροπολίτου Δράμας, *Ο Ευρωπαϊκός πόλεμος, 1914-1916: Τα αληθή αυτού αίτια και το ενδεχόμενον τέλος του, η προσήκουσα θέσις της Ελλάδος κατ' αυτόν, τα αλληπάλληλα λάθη του κ. Βενιζέλου και ψυχολογία αυτού και του βενιζελισμού*, Τυπ. Χ. Τρεμπέλα, Αθήνα 1916. Ενδιαφέρουσα περίπτωση μεταγενέστερης μελέτης με σαφή πάντως προπαγανδιστικό ρόλο, εν όψει της εισόδου της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι και το έργο του J. Kempiski, *Η είσοδος της Ελλάδας εις τον Παγκόσμιο πόλεμον*, Βερολίνο 1940.

8. Από τις 40 περίπου εκδόσεις προσωπικών αναμνήσεων από τη Γαλλία, που εντοπίστηκαν, παραθέτω τις παρακάτω χαρακτηριστικές: Etienne Burnet, *La tour blanche: Armée d'Orient 1916-1917*, Flammarion, Παρίσι 1921, Jérôme Carcopino, *Souvenirs de la guerre en Orient, 1915-1917*, Hachette, Παρίσι 1970, L. Dartige du Fournet, *Souvenirs de guerre d'un amiral*, Παρίσι 1920, Jean-José Frappa, *Makédonia. Souvenir d'un officier de liaison en Orient*, Flammarion, Παρίσι 1921, J. Revol, *La victoire de Macédoine*, Charles-Lavauzelle & Cie, Παρίσι 1931, A. Ribot, *Lettres a un ami. Souvenirs de ma vie politique*, Παρίσι 1924, Sarraill (général), *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, Παρίσι 1920.

9. Από την πλευρά της Γερμανίας, το υλικό των προσωπικών αναμνήσεων είναι επίσης πλούσιο. Εκτός από το έργο του Hauptmann Heydemarck, *Feldflieger über Mazedonien*, Βερολίνο 1933, που εκδόθηκε και στα αγγλικά (*War Flying in Macedonia*, Λονδίνο 1938), άλλα δείγματα αυτού του υλικού αποτελούν και οι παρακάτω τίτλοι: F. Kellner, *Drei Jahre in der bulgarischen Front*, Klagenfurt-See 1932, C. Mühlmann, *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg, 1914-1918*, Βερολίνο 1942, Zwehl (gen. der Inf. von), «Der Durchbruch der mazedonischen Front im September 1918», *Militärwochenblatt*, αρθθ. 29.

στην Αγγλία είναι μάλιστα περισσότερες αναλογικά (εντοπίστηκαν συνολικά 32 τέτοιες εργασίες) και ακολουθούν τη βρετανική παράδοση συγγραφής πολλών έργων βιογραφικού και αυτοβιογραφικού χαρακτήρα. Πιο γνωστά θεωρούνται τα βιβλία των P. Coblentz, *The Silence of Sarraïl*, Λονδίνο 1930, H. C. Day, *Macedonian Memories*, Λονδίνο 1930, Harold Lake, *In Salonica with our Army*, Λονδίνο 1917, D. Mather William, «*Muckydonia*», 1917-1919, Stockwell Ltd, Λονδίνο 1979, Collinson H. Owen, *Salonica and After (The Sideshow that Ended the War)*, Hodder and Stoughton, Λονδίνο 1919, C. Packer, *Return to Salonika*, Λονδίνο 1964, και τα δύο έργα του V. J. Seligman, *Macedonian Musings*, Λονδίνο 1918 και *The Salonica Side-Show*, George Allen & Unwin Ltd, Λονδίνο 1919. Αξιόλογο αριθμό προσωπικών έργων με τη μορφή αναμνήσεων και ημερολογίων συναντούμε και στην περίπτωση της σερβικής βιβλιογραφίας¹⁰. Όσον αφορά τις αναμνήσεις που εκδόθηκαν στην Ελλάδα, αυτές είναι συχνά έργα αξιωματικών ή πολιτικών της εποχής που συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στα γεγονότα και που προσπαθούσαν να υποστηρίξουν ή να εξυμνήσουν τις δικές τους πολιτικές δραστηριότητες. Για παράδειγμα, το έργο του Π. Δαγκλή —ενός από τους τρεις ηγέτες της «Τριανδρίας»—, *Αναμνήσεις, έγγραφα, αλληλογραφία. Το αρχείο του*, τόμ. 1-2, Αθήνα 1965, του στρατηγού Νικ. Τρικούπη, *Διοικήσεις μεγάλων μονάδων εν Πολέμω*, Αθήνα 1934, όπως επίσης και του Τ. Μουμτζή, *Αναμνήσεις από την Εθνική Άμυνα, Σεπτέμβριος 1916 - Μάρτιος 1917*, Θεσσαλονίκη 1977. Μια άλλη αναγκαία σημείωση που πρέπει να γίνει για το χώρο των εκδόσεων των προσωπικών αναμνήσεων είναι ότι αρκετές, τόσο ευρωπαϊκές όσο και ελληνικές, δεν αφορούν μόνο το Μακεδονικό Μέτωπο, αλλά την εποχή του Πολέμου γενικά, με σημαντικές ωστόσο αναφορές στα γεγονότα και τη σημασία του Μετώπου¹¹.

Περνώντας στις νεότερες εκδόσεις παρατηρούμε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος, από την Ευρώπη και τις χώρες που άνοιξαν στρατιωτικά το Μακεδονικό Μέτωπο, προς την Ελλάδα και τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες που το φιλοξένησαν και που αργά ή γρήγορα συμμετείχαν —ή αναγκάστηκαν

10. Ivo Ćiviko, *Iz solunski borbi* (Από τις μάχες της Θεσσαλονίκης), Βελιγράδι, Izdavacka Knizara Gece Kona, 1919, 162, Antonije Djurić, *Solunski govore* (Συζητήσεις των στρατιωτών της Θεσσαλονίκης), Βελιγράδι, Knizevne novine, 1987, 277, Silvija Djurić και Vidosav Stevanović (επιμ.), *Golgota i vaskrs Srbije, 1915-1918* (Ο Γολγοθάς και η ανάσταση της Σερβίας, 1915-1918), Βελιγράδι, Beogradski izdavasko-graficki zavod-Partizanska Kniga, 1986, 815 κ.ά.

11. Αντιπροσωπευτικά αναφέρουμε από την πλευρά της Αγγλίας το έργο του Lloyd George, *War Memoirs*, 6 τ., Λονδίνο 1933-1936, από τη Γερμανία το έργο του στρατάρχη von Hindenburg, *Aus Meinem Leben* (και αγγλ. μετάφρ.), Βερολίνο-Λονδίνο 1920, και από την Ελλάδα τις γνωστές αναμνήσεις του Ιωάννη Μεταξά στο *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. 2 (1910-1920), Αθήνα 1952.

να συμμετάσχουν— σ' αυτό. Οι αγγλικές εκδόσεις περιορίζονται κατά το Μεσοπόλεμο και ακόμα περισσότερο μεταπολεμικά, με σημαντική εξαίρεση το βιβλίο του Alan Palmer, *The Gardeners of Salonica*, Λονδίνο 1965, που αποτελεί και την πιο γνωστή βρετανική ιστοριογραφική συμβολή στην ιστορία του Μετώπου. Παρόμοια μείωση δεν παρατηρείται και στη Γαλλία, θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι κάποιες από τις σχετικές εργασίες που εκδόθηκαν εκεί τα τελευταία χρόνια είναι Ελλήνων συγγραφέων¹².

Οι περισσότερες από τις νεότερες εργασίες ασχολούνται με την πολιτική και διπλωματική ιστορία του Μακεδονικού Μετώπου και των γεγονότων που σχετίζονται μ' αυτό (χαρακτηριστικά, βλ. Ι. Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους, 1916-17», *Μνήμων*, τόμ. 8, Αθήνα 1980-1983, σ. 150-158). Η καθαρά στρατιωτική ιστοριογραφία είναι πλούσια, κυρίως στο χώρο των γαλλικών εκδόσεων. Αντίθετα, η Αγγλία έχει ουσιαστικά να παρουσιάσει μόνο ένα έργο αποκλειστικά στρατιωτικής ιστορίας, το βιβλίο του C. Falls, *History of the Great War. Military Operations: Macedonia*, τόμ. 1-2, H. M. Stationary Office, Λονδίνο 1933-1935. Στο χώρο των αντίστοιχων ελληνικών εκδόσεων τα πλέον κλασικά έργα στρατιωτικής ιστορίας είναι αυτά που εκδόθηκαν από το ΓΕΣ (*Ο ελληνικός στρατός κατά τον Α' Παγκόσμιον πόλεμον. Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1958, και *Η συμμετοχή της Ελλάδος εις τον Πόλεμον του 1918*, Αθήνα 1961).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα καθαυτά πολεμικά γεγονότα, με αποτελέσματα όμως όχι τόσο πλούσια, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας, έχουμε και στις περιπτώσεις της ιταλικής (R. Esercito Italiano. Comando Supremo, *Il corpo italiano in Macedonia*, Μιλάνο 1918) και της γερμανικής ιστοριογραφίας (Dietrich, *Weltkriegsende an der mazedonischen Front*, Βερολίνο 1926), ενώ στην περίπτωση της Βουλγαρίας και της πρώην Γιουγκοσλαβίας η στρατιωτική ιστορία είναι ιδιαίτερα αυξημένη στα μεσοπολεμικά χρόνια (π.χ. Nedelf, *Les Opérations en Macédoine: L'épopée de Doiran*, Σόφια 1927, Emilo Belić, *Solunski front: Operacije za zauzimanje Nisa* [Το Μέτωπο της Θεσσαλονίκης: Οι επιχειρήσεις για την κατάληψη της πόλης Νις], Βελιγράδι 1928, Milan Nedić, *Srpska Vojcka i Solunka ofanziva* [Ο σερβικός στρατός και η επίθεση της Θεσσαλονίκης], Βελιγράδι 1932). Στη Σερβία η συγγραφική δραστηριότητα γύρω από τα πολεμικά γεγονότα του Μετώπου έβρισκε χώρο έκφρασης στο κλασικό περιοδικό στρατιωτικής ιστορίας *Ratnik* (Πολεμιστής). Στα μεταπολεμικά έργα παρατηρείται μια στροφή προς την πολιτική ιστορία (D. Jovanković και B. Hrabak, *Srbija 1918. Politika i narodi u ratnoj 1918*

12. Βλ. π.χ. Galinos, *Armées françaises en Grèce et aux Balkans (1915-1923)*, Παρίσι 1985.

godini [Η Σερβία στα 1918. Πολιτικές και ενέργειες στο πολεμικό έτος του 1918], Βελιγράδι 1918), χωρίς να μειώνεται αντίστοιχα το ενδιαφέρον για τα στρατιωτικά γεγονότα (Ρ. Οραδίć, *Srbija, Solunski Front i ujedinjenje* [Η Σερβία, το Μέτωπο της Θεσσαλονίκης και η ενοποίηση], Βελιγράδι 1990). Για μια περίοδο 15-20 χρόνων πάντως τα σχετικά με το Μακεδονικό Μέτωπο, και με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο γενικότερα, έργα περιορίζονται μετά το 1945, τουλάχιστον στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, και χρησιμοποιούνται ως μέσο προπαγάνδας του νέου κατά του παλιού καθεστώτος¹³.

Είναι επίσης χαρακτηριστική η παρουσία κάποιων ελληνικών μελετών —ουσιαστικά μικρών δημοσιευμάτων— που αναφέρονται στην ιστορία της κοινωνίας ή και της οικονομίας της περιοχής της Μακεδονίας κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Μετώπου¹⁴. Μεγάλο ενδιαφέρον έχει εκφραστεί και για το γεγονός της πυρκαγιάς του 1917 και την προσπάθεια ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης¹⁵. Άλλα, πιο περιορισμένης εμβέλειας, θέματα της εποχής έχουν επίσης απασχολήσει ελληνικές εργασίες¹⁶. Στις ξένες εκδόσεις είναι λογικό να μην υπάρχει ανάλογο ενδιαφέρον για τα κοινωνικο-οικονομικά ή πολιτιστικά δρώμενα της Μακεδονίας της εποχής. Οι παραπάνω προσεγγίσεις έγιναν με αντικείμενο διαφορετικό: τα στρατεύματα της Entente. Χαρακτηριστική είναι η πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση του έργου του Patrick Facon, *Soldats français de l'Armée d'Orient, 1915-1919. Recherches sur le moral et approche des mentalités*, 3 τ., διδακτ. διατρ., Παρίσι 1977-1978, ο οποίος κάνει μια περισσότερο ανθρωπολογική προσέγγιση της Στρατιάς της Ανατολής.

Χαρακτηριστική είναι και η απουσία αρκετών νεότερων εργασιών βιογραφικού χαρακτήρα στις ελληνικές εκδόσεις, ενώ, αντίθετα, έντονη είναι η αντίστοιχη παρουσία τους στις αγγλικές¹⁷.

13. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η επανάληψη της «δίκης της Θεσσαλονίκης» στο βιβλίο του Borivoje Neskonić, *Istina o Solunskom procesu* (Η αλήθεια για τη δίκη της Θεσσαλονίκης), Βελιγράδι 1953.

14. Βλ. π.χ. Λ. Αποστολάκου, «Βρετανική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: Μεταστροφή ή παλινδρόμηση; Η περίπτωση της Μακεδονίας, 1917-1918», *Ιστορία* 4 (1992) 89-114, και Ε. Χεκίμογλου, «Τριανδρία και οικονομία στη Θεσσαλονίκη το 1916-1917», *Μακεδονική Ζωή* 25, 292 (1990) 46-47.

15. Ενδεικτικά: Α. Καραδήμου-Γερόλυμpton, *Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985, και Α. Φαρμάκης, *Η Θεσσαλονίκη στις φλόγες. Το χρονικό της πυρκαγιάς του 1917*. Πρβλ. L. Abastado, *L'Orient qui meurt. Salonique, ce qu'elle est*, Θεσσαλονίκη 1918.

16. Π.χ. βλ. Γ. Τεστέμπασης, «Στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου. Το παλιό τραινάκι της Κεντρικής Μακεδονίας έγινε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των Αγγλογάλλων», *Μακεδονική Ζωή* 24, 278 (1989) 22-23, και Α. Παπανδρέου, «Από τα χρόνια της βουλγαρικής κατοχής: Μια επιδημία χολέρας στο Πράβι Παγγαίου», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 44 (1974) 263-266.

17. C. R. Ballard, *Kitchener*, Faber & Faber, Λονδίνο 1930, M. Collis, *Stanley Spencer*,

Τα γενικά έργα —αυτά δηλαδή που ασχολούνται με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνολικά, με ιδιαίτερες όμως αναφορές στο Μακεδονικό Μέτωπο— συναντιούνται περισσότερο στις δυτικοευρωπαϊκές παρά στις ελληνικές ιστορικές εκδόσεις¹⁸, κάτι που θα πρέπει να θεωρείται μάλλον φυσιολογικό, αφού οι τελευταίες σπάνια κατάφεραν να ξεπεράσουν τον ελληνοκεντρισμό τους και να εξετάσουν το αντικείμενό τους στη σφαίρα της πανευρωπαϊκής και ακόμα λιγότερο της παγκόσμιας ιστορίας.

Οι σχετικές ανακοινώσεις σε συνέδρια ή συμπόσια προέρχονται αποκλειστικά από την Ελλάδα και από Έλληνες μελετητές, ακόμα κι όταν πρόκειται για ξένες εκδόσεις ή διεθνείς επιστημονικές συναντήσεις (π.χ. N. Petsalis-Diomidis, «Difficulties Encountered by the Provisional Government of Salonica in Financing its Military Expenditure», στο *Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη, έκδ. IMXA, 1983, σ. 99-130, και Miranda Stavrinou, «Quelques renseignements sur la politique française en Grèce et dans les Balkans, 1916-1917», ανάρτ. από το *Έκτο Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Σόφια, 30 Αυγούστου - 5 Σεπτεμβρίου 1989).

Η περίοδος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι από τις πλέον παραμελημένες από την ελληνική ιστοριογραφία. Είναι γεγονός πως οι Έλληνες ιστορικοί δίσταζαν μέχρι πρότινος να ασχοληθούν με μια εποχή που σηματοδεύτηκε από έντονες πολιτικές διαιρέσεις. Η σύγκρουση ανάμεσα στους φιλοβασιλικούς και τους φιλοβενιζελικούς επηρέασε όλη την πολιτική ζωή της Ελλάδας κατά το Μεσοπόλεμο και δεν επέτρεψε τη σοβαρή επιστημονική προσέγγιση του ζητήματος. Η επίσημη άλλωστε ιστορία, που διδασκόταν στα σχολεία, σχεδόν αγνόησε αυτή την περίοδο. Η περίπτωση του Μακεδονικού Μετώπου είναι ακόμα πιο σκοτεινή. Πράγματι, οι σχετικές με την περίοδο 1915-1918 εργασίες αναφέρονται κυρίως στα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα και στις εκφάνσεις του «Εθνικού Διχασμού», από το 1914 ως τη δικτατορία του Μεταξά. Το κλασικότερο ίσως έργο που ασχολείται με την περίοδο, *Η δόξα και ο Διχασμός* (Αθήνα 1962) του Π. Ενεπεκίδη, κάνει μικρή μόνο μνεία στο Μέτωπο και επιμένει κυρίως στην πολιτική διένεξη Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στα αυστριακά αρχεία.

Λονδίνο 1962 κ.α.

18. Π.χ. βλ. Pollard, *A Short History of the Great War*, Methuen & Co Ltd., Λονδίνο 1920, 224-243, 348-351, την έκδοση του Imperial War Museum, *History of the First World War*, Λονδίνο 1970, όπου υπάρχουν τα άρθρα του Palmer, «Salonika Internment Camp for the Allies» και «The Salonika Offensive», στους τ. 3, 4, σ. 1125-1129 και 1647-1656, αντίστοιχα. Στην περίπτωση της Γερμανίας κλασικές θεωρούνται οι καταγραφές των δύο αρχιστράτηγων του στρατού Erich Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen*, Βερολίνο 1919 και von Hindenburg, ό.π.

Τα έργα λοιπόν με ειδική αναφορά στο μακεδονικό χώρο εκείνης της εποχής είναι ελάχιστα. Αν εξαιρέσουμε τις σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές, θα παρατηρήσουμε ότι μόλις τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται κάποια κίνηση για την προσέγγιση του ζητήματος, συνήθως από μεμονωμένες εργασίες και δημοσιεύσεις. Ιδιαίτερα φανερή είναι η απουσία συνθετικών εργασιών, αφιερωμένων στο Μέτωπο, γεγονός που θα πρέπει να συνδυαστεί μάλλον με τη γενικότερη έλλειψη συνθετικών προσεγγίσεων της νεοελληνικής ιστορίας.

Το κενό γενικά αυτό στην ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή γίνεται αντιληπτό και από τη μικρή παρουσία σχετικών συνεδρίων¹⁹, των οποίων άλλωστε το αντικείμενο ήταν σαφώς γενικότερο. Ας σημειωθεί εδώ ότι στην Ελλάδα οργανώθηκαν συνέδρια για τη μετά το 1912 περίοδο της ιστορίας της Μακεδονίας μόνο κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

Ανάλογη, πάντως, «αδιαφορία» για την ιστορία του Μακεδονικού Μετώπου διαφαίνεται και στις ευρωπαϊκές εκδόσεις. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα θέατρα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Μακεδονία δεν προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών Άγγλων, Γάλλων, Ιταλών ή Γερμανών ιστορικών.

Αυτή η έλλειψη είναι ιδιαίτερα ευκρινής στην περίπτωση της βρετανικής ιστοριογραφίας, σε σχέση μάλιστα και με τη βαρύτητα της βρετανικής στρατιωτικής συμμετοχής. Πράγματι, αν εξαιρέσουμε τις αναμνήσεις των συμμετεχόντων στο Μακεδονικό Μέτωπο, ελάχιστες εκδόσεις έχουν δει το φως στη μεταπολεμική Αγγλία μέχρι σήμερα. Στην περίπτωση των γαλλικών εκδόσεων παρατηρούμε μια σαφώς μεγαλύτερη παραγωγή, η οποία πάντως ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τη γαλλική «Στρατιά της Ανατολής» και, εν πάση περιπτώσει, κάθε άλλο παρά ικανοποιητική είναι.

Το γεγονός αυτό μπορεί να έχει πολλές αιτίες. Καταρχήν είναι δεδομένη η υποβάθμιση του ρόλου του Μακεδονικού Μετώπου. Ένα δημοφιλές αγγλικό τραγούδι της εποχής του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έλεγε, «If you don't want to fight go to Salonica» (αν δεν θες να πολεμήσεις, πήγαινε στη Θεσσαλονίκη), ειρωνευόμενο έτσι την πολεμική απραξία των συμμαχικών στρατευμάτων. Η γερμανική προπαγάνδα είχε ονομάσει τη δύναμη της Entente στη Θεσσαλονίκη «the greatest interment camp» (το μεγαλύτερο περιφραγμένο στρατόπεδο)²⁰, λόγω της καθαρά αμυντικής διάταξής της. Η αλήθεια είναι ότι μέχρι το 1918 οι Σύμμαχοι δεν έκαναν στην περιοχή σχεδόν τίποτε περισσότερο από

19. Βλ. ενδεικτικά: Σημπόσιο: *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1986, *Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη 1983, *Proceedings of the 5th Greek-Serbian Symposium. Serbia and Greece during the First World War. The Ideas of the French Revolution, the Enlightenment and the pre-Romantic Period in the Balkans, 1780-1830*, Θεσσαλονίκη 1991, *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, Θεσσαλονίκη 1989.

20. A. Palmer, ό.π., σ. 51.

μικρής κλίμακας επιθέσεις, και από το να συγκρούονται —αρχικά πολιτικά, αργότερα και στρατιωτικά— με τη φιλογερμανική κυβέρνηση Κωνσταντίνου. Η γενική επίθεση του Σεπτεμβρίου του 1918, ωστόσο, οδήγησε στην κατάρρευση της Βουλγαρίας, προκάλεσε τη συνθηκολόγηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και λίγο αργότερα και της ίδιας της Αυστροουγγαρίας, απομονώνοντας έτσι τη Γερμανία του Κάιζερ, που ήδη υποχωρούσε στο δυτικό μέτωπο και αντιμετώπιζε την κοινωνική επανάσταση στο εσωτερικό της. Παρ' όλα αυτά, η συμβολή του συμμαχικού στρατού στο Μακεδονικό Μέτωπο δεν εκτιμήθηκε ιδιαίτερα, ιδίως στη Μεγάλη Βρετανία. Αυτό, άλλωστε, είναι και το μόνιμο παράπονο των περισσότερων από τους βετεράνους του Μακεδονικού Μετώπου. Από τους πρώτους, πάντως, που τόνισαν τη σημασία της κατάρρευσης του Μετώπου το Σεπτέμβριο του 1918, ήταν οι Γερμανοί στρατάρχες Lunderdorff και Hindenburg²¹.

Ένας άλλος πιθανός λόγος της σημαντικής απουσίας έργων για το Μακεδονικό Μέτωπο στη Δυτική Ευρώπη είναι πως δεν υπήρχε αυξημένη πολιτική ή ιδεολογική ανάγκη για κάποια ιδιαίτερη ενασχόληση με αυτό το ζήτημα. Φαίνεται ότι από τη στιγμή που η Δύση πίστεψε πως διευθέτησε τις εκκρεμότητες στο βαλκανικό χώρο, περιόρισε και επιστημονικά το ενδιαφέρον της γι' αυτόν. Πράγματι, οι μελέτες για τα Βαλκάνια θα μειωθούν σημαντικά στα μετέπειτα χρόνια, για να κάνουν ξανά έντονη την εμφάνισή τους μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες και κυρίως μετά την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας. Τα ζητήματα που έμειναν ανοιχτά στο χώρο της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης μετά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών θα απασχολήσουν περισσότερο το επιστημονικό ενδιαφέρον των Ευρωπαίων ιστορικών στο Μεσοπόλεμο, ενώ, ακόμα και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ίδιος γεωπολιτικός χώρος, και σταδιακά ο ανατολικοευρωπαϊκός και ο χώρος των αποικιών, θα συγκεντρώσουν την κύρια προσοχή τους.

Αν όμως η κυρίαρχη τάση στη δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία αγνόησε το Μακεδονικό Μέτωπο (όπως τουλάχιστον υποδηλώνουν τα δεδομένα της βιβλιογραφίας), οι βετεράνοι του δεν το ξέχασαν. Αντίθετα, προσπάθησαν με κάθε τρόπο να κάνουν γνωστά τα εκεί γεγονότα, τις δυσκολίες και κακουχίες που υπέστησαν, και το ρόλο των ιδίων και του στρατού που υπηρέτησαν, στην τελική νίκη της Entente στον πόλεμο. Στο πλαίσιο αυτών των κινήσεων ιδρύθηκαν ενώσεις απόμαχων πολεμιστών, με πιο γνωστή στη Θεσσαλονίκη τη βρετανική «Salonica Reunion Association», που έβγαζε το περιοδικό *Mosquito*, από το 1936 ως το 1969. Οι αναμνήσεις αυτών που πρωταγωνίστησαν ή

21. Βλ. και στον R. A. Heywood, *The Campaign in the Balkans, 1915-1918*, Κωνσταντινούπολη 8.6.1922, σ. 49-50.

απλώς συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στο συμμαχικό εκστρατευτικό σώμα της Θεσσαλονίκης είναι, τελικά, οι βασικές και πιο πλούσιες από τις εκ δεδομένες πηγές για τη μελέτη της ιστορίας του Μακεδονικού Μετώπου. Σε αυτές θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και αρκετές αντίστοιχες, ανέκδοτες πηγές, που βρίσκονται στα στρατιωτικά αρχεία της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Οι αναμνήσεις των βετεράνων του Μετώπου χαρακτηρίζονται για την αμεσότητα των μαρτυριών, την πρωτοτυπία των παρατηρήσεων και, συχνά, για την εξαγωγή συμπερασμάτων τόσο για τα λεγόμενα όσο και για τους φορείς τους. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, οι περισσότερες εκδόσεις αναμνήσεων είναι βρετανικές.

Οι εκδόσεις αυτές δείχνουν να ακολουθούν την παράδοση των παλαιότερων δυτικοευρωπαϊκών περιηγητικών έργων, ιδιαίτερα συχνών στην τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στα έργα αυτά είναι ευδιάκριτη η τάση των συγγραφέων να προσεγγίζουν τον μακεδονικό (αλλά και ευρύτερο βαλκανικό) χώρο και τους κατοίκους του με μια διάθεση φολκλορισμού, αλλά και περιφρόνησης που, κάποιες φορές, φτάνει και στην εχθρότητα: «Of one thing I am certain», παρατηρεί ένας Άγγλος στρατιώτης, «no Englishman who has visited Salonica will ever again refer to the Greeks as a noble race of people. Anyway, if he does, it will be a piece of sarcasm»²². Τέτοιου είδους διαθέσεις δεν είναι βέβαια αποκλειστικά και μόνο αποτέλεσμα προσωπικών εκτιμήσεων. Συνήθως συνδέονται με πολιτικές σκοπιμότητες και συμφέροντα. Έτσι, αποθεώνεται συχνά ο σερβικός ηρωισμός, ενώ οι διστακτικοί ή αρνητικοί για τον πόλεμο Έλληνες περιφρονούνται²³. Αυτή η ιδεολογικά προκατειλημμένη προσέγγιση των γεγονότων και των πληθυσμών της περιοχής (που δεν είναι άσχετη με κάποια μορφή αποικιοκρατικά σύνδρομα), είναι εντονότερη στις μεσοπολεμικές εκδόσεις και δη τις βρετανικές. Οι αντίστοιχες αναμνήσεις Γερμανών στρατιωτικών άλλοτε δείχνουν περισσότερο σεβασμό προς τους Βούλγαρους συμπολεμιστές —αλλά, ενίοτε, και προς τους αντιπάλους—²⁴ και άλλοτε φορτώνουν στους πρώτους την αιτία της κατάρρευσης του Μετώπου²⁵. Οι αναμνήσεις στις γαλλόφωνες εκδόσεις διακατέχονται από μια έντονη εθνοκεντρική διάθεση: ασχολούνται κυρίως με ό,τι σχετίζεται με τα γαλλικά στρατεύματα²⁶. Η καχυποψία προς τον ντόπιο πληθυσμό είναι

22. A. Barker, *Memories of Macedonia*, Λονδίνο 1917, σ. 19.

23. M. Burr, *Slouch Hat*, Λονδίνο 1935, σ. 125-148.

24. Τέτοιο είναι, για παράδειγμα, το ύφος του H. Heydemarck, στο *Feldflieger über Mazedonien*, Βερολίνο 1933.

25. Hindenburg, ό.π., σ. 400-411.

26. Π.χ. το βιβλίο του J. Perigault, *Avec l'armée française d'Orient. Impressions et souvenirs de campagne (1915-1919)*, Αμβέρσα 1920.

και εδώ ενδεικτική, όπως και ο εκφραζόμενος θαυμασμός προς το σερβικό στρατό²⁷. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται και στις προσωπικότητες του Μετώπου και στο ρόλο τους σ' αυτό²⁸. Η παραπάνω εικόνα δεν αφορά, βέβαια, όλους τους Δυτικοευρωπαίους που παραβρέθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο. Υπάρχει πάντα και η άλλη πλευρά, όσων είδαν με εκτίμηση ή τουλάχιστον σεβάστηκαν τον ντόπιο πληθυσμό²⁹. Απόδειξη, άλλωστε, της θετικής αυτής αντιμετώπισης αποτελούν και οι μεταπολεμικές ευεργεσίες των βετεράνων της «Salonica Reunion Association» σε χωριά και σχολεία της Μακεδονίας.

Ο Πόλεμος άφησε έντονα τα σημάδια του στις χώρες των Βαλκανίων. Με τις συνθήκες ειρήνης, που τον ακολούθησαν, φάνηκε πως οριστικοποιείται η λύση του μοιράσματος των βαλκανικών εδαφών. Όπως ήταν φυσικό, η λύση αυτή δεν ικανοποίησε όλα τα βαλκανικά κράτη. Ιδιαίτερα προβληματική ήταν η θέση του βουλγαρικού κράτους, το οποίο, αφού θυσιάσε στο βωμό των επεκτατικών του φιλοδοξιών χιλιάδες Βούλγαρους, —υπηκόους του και μη—, είδε τα σύνορά του να συρρικνώνονται ακόμα περισσότερο και νέα κύματα προσφύγων από την ελληνική και τη σερβική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη να συσσωρεύονται στα εδάφη του. Η τραγική αυτή κατάληξη της βουλγαρικής «Μεγάλης Ιδέας» θα βαρύνει στην εθνική ιδεολογία της μεταπολεμικής Βουλγαρίας και στις πολιτικές επιλογές της ηγεσίας της, χωρίς ωστόσο να την παραδειγματίσει. Τα προβλήματα που προκάλεσε η ήττα στον πόλεμο θα επηρεάσουν και τις επιλογές της μεσοπολεμικής βουλγαρικής ιστοριογραφίας, η οποία ασχολείται βασικά με τη δικαιολόγηση της συμμετοχής της χώρας στην πολεμική σύρραξη και τη νομιμοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων των χαμένων εδαφών. Στο σημείο αυτό μπορούμε να πούμε πως η μεταπολεμική βουλγαρική ιστοριογραφία ακολουθεί παράλληλους δρόμους με την αντίστοιχη γερμανική³⁰. Στη θριαμβεύτρια μετά τον Πόλεμο Σερβία και το νεοσυγκροτηθέν Γιουγκοσλαβικό βασίλειο η εθνική ιστοριογραφία προσεγγίζει τα γεγονότα με την άνεση του νικητή. Επιδιώκει να εξάρει το ρόλο του σερβικού στρατού και να τονίσει τη σημασία του αγώνα του για τη δημιουργία του

27. Βλ. τις μαρτυρίες στις οποίες παραπέμπει ο Facon, *ό.π.*, σ. 245-256.

28. Π.χ. E. L. V. Cordonnier, *Ai-je trahi Sarraïl*, Παρίσι 1930.

29. «Home Guard», «On the Salonika Front, 1916-1918», *Other Wars, Other Ways*, Norwich 1939.

30. Στις γερμανικές επιδράσεις της βουλγαρικής ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και τον εθνικιστικό της χαρακτήρα εκείνη την εποχή αναφέρεται αντίστοιχα και ο M. V. Pundeff, στο «Bulgaria's Cultural Reorientation after 1878», *Bulgaria in American Perspective*, 307-326 και στο «Bulgaria's Academic Historiography», *ό.π.*, σ. 327-334. Για τις αντίστοιχες τάσεις στη γερμανική μεταπολεμική ιστοριογραφία, πρβλ. G. Iggers, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, ελλ. μτφρ., Αθήνα 1991, σ. 119 κξ.

νέου κράτους³¹. Για πολιτικούς, δυναστικούς και ιδεολογικούς λόγους η εποποιία του Μακεδονικού Μετώπου εξελίχθηκε σε εθνικό μύθο. Στην περίπτωση πάντως της Γιουγκοσλαβίας θα υπάρξουν και επιδράσεις από την κίνηση συμφιλίωσης στα Βαλκάνια, ιδίως μετά τις βαλκανικές συνδιασκέψεις της δεκαετίας του 1930.

Η στροφή πολλών νέων Ελλήνων ιστορικών προς τις σκοτεινές και ανερμήνευτες πτυχές της ιστορίας του μακεδονικού χώρου δίνει αισιόδοξα μηνύματα και για τη μελέτη του ζητήματος του Μακεδονικού Μετώπου. Η εικόνα του περιορισμένου αριθμού σύνθετων εργασιών γύρω από αυτό το ζήτημα είναι πιθανό να μεταβληθεί, αν εξεταστούν σε βάθος οι σχετικές ανεκμετάλλευτες ελληνικές, βουλγαρικές και σερβικές πηγές, καθώς επίσης και ο σχετικά μη αξιοποιημένος πλούτος των αρχείων της Γαλλίας, της Βρετανίας, της Ιταλίας και της Γερμανίας. Η συγκεκριμένη, λοιπόν, παρουσίαση της έως τώρα βιβλιογραφίας, χωρίς να φιλοδοξεί να καλύψει το θέμα, πιστεύω πως θέτει το ποσοτικό και ποιοτικό πρόβλημα της ιστοριογραφικής προσέγγισης του Μακεδονικού Μετώπου και την ανάγκη βαθύτερης και ευρύτερης μελέτης του.

31. Milan B. Nedić, *Srpska Vojcka i Solunka ofanziva* (Ο σερβικός στρατός και η επίθεση της Θεσσαλονίκης), Hapredak, Βελιγράδι 1932, E. J. Belić, «Solunski front» (Το Μέτωπο της Θεσσαλονίκης), *Ratnik*, 1928 κ.λπ.